

De tweespalt in het bestaan

Over de autobiografische roman van Bram van Stolk, s-1

Toen in 1995 *s-1* van Bram van Stolk verscheen – een roman, maar wel een autobiografische roman – waren veel mensen verbaasd tot licht geshockeerd. ‘Wist jij dat van Bram?’ zei de ene naaste vriend tot de andere. ‘Wel in grote trekken,’ zei de ander, die niet voor deze wilde onderdoen in de mate en intimiteit waarin hij Bram gekend had. Maar wel wat onzeker geworden, juist over deze vraag: hoe goed of volledig hij hem eigenlijk gekend had. Wetend dat hij niet lang meer te leven had – hij had aids in een vergevorderd stadium – besloot Bram van Stolk een boek over zijn leven te schrijven. Het was een verhaal dat weinigen, misschien niemand, op die manier kenden. Waren dat zijn verborgen lagen, was het zijn verborgen leven, waren het romantiserings hiervan, of was het zijn ziekte die hem hier parten speelde en die waarheid en verdichting onontwarbaar maakte?

Ik was goed bevriend met hem, al ruim vijftien jaar. We deelden een sterke autobiografische belangstelling, bleken toen we elkaar in 1980 leerden kennen een verwant artikel te hebben geschreven, hij over homoseksuelen, ik over vrouwen, in beide gevallen vanuit het perspectief van de verhouding tussen gevestigden en buitenstaanders. We schreven tot slot samen een boek, *Van Huis Uit*, over wat mensen uit verschillende milieus aan hun kinderen willen meegeven, een onderwerp dat ons beiden, ook autobiografisch gezien, sterk bezighield. In die tijd begon hij ook aan *s-1*, een andere, directere en persoonlijker verwerking van thema’s uit zijn leven. Op een manier verteld die hij tot dusver niet gedaan had, maar waar hij wel af en toe van droomde: de vorm van een roman, in dit geval een autobiografische roman.

s-1 verhaalt hoe de ik-figuur, Bram, afkomstig uit de Rotterdamse handelselite, na zijn schooltijd de homoseksuele liefde wilde leren kennen. Het boek valt te lezen als een eigentijdse avonturenroman, waarin hij zijn lotgevallen beschrijft in het mondaine homoseksuele milieu in Parijs, de harde leerschool in het leger, zijn gedroomde en gepraktiseerde verhoudingen. Het gaat veel over seks en nog meer over verlangen: naar liefde en erotiek, lichaamskracht en heroïek, en het verlangen om erbij te horen. Hij wil naar het leger, de tweede

wereldoorlog leeft in hem voort als een schande, en het voorstel van een psychiater om de beoordeling *s-1* te veranderen in een *s-5*, wat een vrijbrief betekent om niet in dienst te hoeven, wijst hij verontwaardigd van de hand. Hij wil geen lafaard zijn, *s-1* betekent erkenning, en toegang tot het leger: de plaats waar heroïsche en erotische verlangens samenkomen.¹

Ik was geïntrigeerd door het boek, en door de onderneming. Het was zijn manier om het laatste jaar van zijn leven door te komen. Zijn krachten namen af, zijn geestkracht niet. Hij bleef gesteld op de goede dingen des levens, niet zozeer op wat niet meer kon, maar op dat wat (nog) wel kon, wat binnen zijn mogelijkheden lag. Zijn ziekte maakte ook iets mogelijk wat al langer in hem sluimerde: het schrijven van een literair boek, over zijn eigen leven. Het werd een zwanenzang, waarin hij zijn literaire kanten liet schitteren.

Maar de vragen waarvan ik boven repte bleven. Vragen over het waarheidsgehalte van zijn beschrijvingen, of ruimer gesteld: over het verband tussen zijn leven en zijn werk. Vragen die ook in andere bijdragen in dit themanummer aan de orde komen, over de samenhangen tussen het leven en de leer, tussen biografie en bibliografie. Ik wil *s-1* in dit stuk dan ook behandelen als case, om aan de hand van dit 'geval' na te gaan hoe de verbindingen kunnen liggen tussen leven en werk. Ik zal hierbij zowel thema's in zijn sociologisch werk betrekken als in de autobiografische roman *s-1*. Kennis over zijn leven put ik uit al die jaren van gesprekken met hem en over hem.

s-1 bevat veel thema's die in zijn leven belangrijk waren – het buitenstaander zijn, het gevoel er niet bij te horen. En die ook de grondthema's vormen van zijn sociologisch werk: de verhouding tussen gevestigden en buitenstaanders, de samenhang tussen minachting en schaamte, respect en zelfrespect, waardering en eigenwaarde, en eigenwaarde als groepsbelang (de titel van zijn proefschrift). Een scherp oog voor de outsiders, de maatschappelijke onderkant, waar hij de term 'maatschappelijke onbeminden' voor bedacht. Hierin

1 Op de beoordelingslijst van de dienstkeuring staan de verschillende functies van het lichaam met hun eerste letter afgekort; de geest sluit de rij, daarnaar verwijst de *s* van Stabiliteit. De scores lopen af van 1 naar 5, van geheel in orde tot een gebrek waarop afkeuring volgt. Voor een *s-5* moet je in de war zijn, neurotisch; of homoseksueel. In de jaren zeventig werd *s-5* in studentenkringen veelal als een welkome vrijbrief beschouwd om de dienstplicht te kunnen ontlopen, maar voor jongens die de oorlog hadden meegemaakt had het leger een andere betekenis. In elk geval gold dat sterk voor de hoofdpersoon in *s-1*.

komt goed zijn besef tot uiting van liefde als vitaal belang, en het ontbreken van liefde, van bemind worden, als een ernstig tekort, niet alleen persoonlijk maar ook maatschappelijk. Behoren tot de klasse van de onbeminden: een erger lot kan iemand niet treffen.

Respect en waardering, en het gebrek daaraan, vormen sociologische thema's, gebrek aan liefde wordt zelden door sociologen naar voren gehaald. Ten onrechte, want mensen die bemind worden staan anders in het leven.

Van Stolks autobiografisch relaas roept als gezegd veel vragen op. Allereerst de misschien wat naïeve vraag of dit allemaal echt zo gebeurd is; hier kom ik aan het eind op terug. De direct volgende vraag luidt welk verhaal hij wilde vertellen, wat voor zelfportret hij hier heeft willen geven. Is het een visitekaartje van iemand die weet dat hij gaat sterven, die niets meer te verhullen heeft? Die een andere presentatie van zichzelf geeft dan de manier waarop hij was grootgebracht, waarin vooral de vorm telde, de buitenkant, het presentabel zijn? Het boek heeft iets provocerends: dit ben ik, en dat had U niet gedacht. Want men kende hem als de man met de goede manieren, innemend, charmant, met een goed ontwikkeld gevoel voor wat de ander prettig vindt. Sterker zelfs: voor wat de ander wil horen. Een zeer prettig mens in de omgang, iemand om veel van te houden. Hij verstond de kunst velen het gevoel te geven dat hij met hen een speciale band had. Charme als vorm van vermogen, als manier van overleven is een verwaarloosd aspect in de beschouwingen over vormen van kapitaal waarover mensen kunnen beschikken. Tot slot de vraag naar de verbinding tussen leven en werk, tussen thema's in zijn persoonlijke leven en in zijn geschriften.

Bij herlezing van zijn boek valt op hoe eenzaam de hoofdpersoon was en hoe verlangend erbij te horen. s-1 gaat vooral over verlangen, over gemis en verlangen. Over de angst er weer buiten te vallen, nergens echt bij te horen, de angst voor uitstoting.

Die angst valt niet moeilijk te duiden, en is mooi beschreven: zelden las ik over zulke op zichzelf gerichte ouders. En zo waren ze ook, in werkelijkheid, afgaand op de verhalen die Bram over hen vertelde. Het gevoel er vanzelfsprekend bij te horen heeft hij in elk geval niet van zijn ouders meegekregen. Het ging bij hen om de presentatie, de manieren, de buitenkant, met nauwelijks belangstelling voor wat zich binnen in hem afspeelde. Ze waren vooral met zichzelf bezig: met hun goede naam en hun connecties. De moeder wordt beschreven als iemand die vervuld was van zichzelf en die de reputatie had mooi en verleidelijk te zijn.

Zijn ouders hadden een bijzondere oplossing voor het probleem bij echtscheiding: wat te doen met de kinderen. Dezen gingen wonen bij de ouder die alleen was, voor diens gezelligheid. Dat betekende dus ook geregeld verkassen. Juffie, de kinderjuffrouw, was de constante: zij ging altijd met Bram en zijn twee zusjes mee; zij was degene die voor hen zorgde.

Er staat in *s-1* een schrijnende passage over deze vorm van kinderverwaarlozing: Bram wilde niet meer bij zijn vader wonen, smeedde met zijn moeder het plan om bij haar te komen, hij moest het alleen wel zelf aan zijn vader zeggen, wat – als gevreesd – niet in goede aarde viel. Hij moest dan zijn achternaam maar laten veranderen, want zijn zoon was hij dan niet meer. Een vorm van verstoting. Maar toen hij zijn moeder belde dat ze hem kon komen halen, kwam het plan toch niet zo goed uit: ze had het te druk met haar eigen leven. Een vorm van verraad.

Toch is *s-1* geen zielig boek, en de hoofdpersoon allerminst een zielige man. Hij heeft de houding en het optreden van iemand die tot de gevestigde kringen behoort, en is in veel opzichten een bemind en beminnelijk mens. Ook in die eenzame tijd die hij in *s-1* beschrijft waarin hij zich zo sterk een buitenstaander voelde – als homoseksueel, als homo in het leger, als iemand die buiten zijn familie viel – hij wilde zijn vader niet opvolgen in de houthandel –, ook in die eenzame tijd kon hij zich goed redden door de lessen die hij thuis geleerd had.

Een goed voorbeeld is zijn beschrijving van een Parijse *homorazzia* waarin hij met zijn vriend verzeild raakte. Ze konden geen kant op, raakten in een netelig parket, maar hij weet zich eruit te redden door zijn woorden. In plaats van weg te rennen stevent hij af op de overvalwagens, in het besef geen outcast te willen zijn, geen verdrukte. ‘Ik ben een patriciër is mij gezegd. Ik denk van boven naar beneden: wie heeft die gummiknuppels ingehuurd, wie staan ze ten dienste?’ En hij zegt tegen de agent: “Monsieur l’officier, wat is hier aan de hand? Wij komen net uit dat Vietnamese restaurant daar... mijn copain is er misselijk van geworden, hij moet overgeven. Je bent nooit zeker bij die Chinezen.” Het werkt, de agent laat hen zwijgend passeren.

‘Ik ben een patriciër, is mij gezegd’: en al kon hij daar op dat moment geen beroep op doen, zijn houding redde hem, het inschatten van de situatie, weten wat je moet zeggen om je eruit te redden: een vorm van sociale intelligentie en van sociaal zelfvertrouwen. Dit vormt een belangrijke vorm van kapitaal, en is een mooi voorbeeld van wat Bourdieu *habitus* noemt: houding, zelfvertrouwen, van huis uit meegekregen, geïncorporeerd kapitaal. Wat hij ook van huis uit geleerd had, was om zich aan te passen. En ook dat is hem goed van pas gekomen.

Het buitenstaander zijn en gevestigd zijn kende hij beide van binnen uit, en dat maakt hem tot zo'n goed socioloog, met een scherp oog voor machtsverhoudingen en voor wat zich tussen en binnen mensen afspeelt. Hij voelde zich niet thuis in zijn eigen milieu, maar was wel vertrouwd met de daar geldende manieren van denken en doen. Maar ook vertrouwd met andere lagen van de bevolking: opgevoed door een kindermisje, opgetrokken met de jongens op de werf in Rotterdam en andere werklieden van zijn vader, door zijn verblijf in een kosthuis, en de tijd in het leger. Met een grote voorliefde voor mensen uit die andere milieus, en een romantisering van hun eerlijkheid en betrouwbaarheid. In *s-1* staat Jan daarvoor model, zijn maat in het leger, de Brabantse boerenzoon, die mooi neergezet is als contrastfiguur, met deugden en eigenschappen die in Brams eigen kring niet of nauwelijks telden. Eerlijkheid, trouw, betrouwbaarheid: dat is – naast liefde – misschien wat hij thuis bij zijn ouders het meest gemist had.

Zijn belangstelling in zijn sociologisch werk ging, als gezegd, uit naar de minder machtigen, de maatschappelijke buitenstaanders in hun verhouding met de meer gevestigden. Zijn studies over de zelfaanvaarding van homoseksuelen en zijn boek over vrouwen in een wegloophuis, *Vrouwen in tweestrijd*, dat hij samen met Cas Wouters schreef (1983), zijn exemplarisch. Elias' boek over *De gevestigden en de buitenstaanders* bood hem hierbij een toereikend perspectief.²

De band met Norbert Elias is voor hem heel belangrijk geweest: hij heeft veel aan diens werk ontleend, maar de band ging verder: het werd een persoonlijke vriendschap.³ Elias werd voor hem een sociologische vaderfiguur die voorzag in iets dat hij niet van huis uit had meegekregen: een oriëntatie op werk en leven die bij hem paste. Een deel van de affiniteit tussen hen beiden zal ook met het thema van de buitenstaander te maken hebben. Als jood, migrant en homoseksueel was Elias in veel opzichten een maatschappelijk buitenstaander. Door zijn werk is hij ten slotte, aan het eind van zijn leven, gevestigd geraakt, als gerenommeerd socioloog met een wereldwijde reputatie. Dat werk was zijn

2 Dit boek heeft hij samen met Cas Wouters in het Nederlands vertaald, in 1976.

3 In *Over Elias*, een boek met persoonlijke herinneringen aan Elias, doet Bram van Stolk verslag van zijn vakanties met Elias, op een manier waaruit grote vriendschap en vertrouwdheid blijkt, een 'capacity for enjoyment', en een groot en gedeeld gevoel voor humor.

kapitaal waarin hij veel investeerde. En dat hij niet in de waagschaal wilde stellen: kennis over zijn persoonlijk leven, en vooral over zijn homoseksualiteit, zou afbreuk kunnen doen aan zijn reputatie, en afleiden van de aandacht voor zijn werk. Hij heeft er tegenover collega's en vrienden met geen woord over gerept, en het was voor de meesten van hen een verzwegen en ongekend deel van zijn bestaan.

Welk verhaal heeft Bram van Stolk met *s-1* willen vertellen? Dit is mijn jeugd, en ik heb me niet laten ontmoedigen. Dit leeft ook in mij, deze verborgen ondergrondse lagen, deze niet-representabele kanten. Maar ook: het verlangen om er bij te horen, verlangen naar liefde en bescherming. Die hem toen, ooit, even, geboden werden als klein jongetje heimelijk zittend op de benen van die Duitse soldaat die bij hen ingekwartierd was. Een kort maar intens gelukkig moment, gegript in zijn geheugen, beschreven in de epiloog, het mooiste deel van het boek.

s-1 valt op verschillende manieren te lezen. Als karakterschets, als psychologisch portret, maar ook op een meer sociologische manier: als tijdsbeeld, als milieuschets, in de beschrijvingen van het aristocratische homoseksuele milieu in Parijs, en vooral van het leger.

Maar hij heeft met dit boek, denk ik, ook nog iets anders willen zeggen en hij heeft daar deze vorm voor gekozen, en dit moment. *s-1* valt ook te lezen als een pendant van een van zijn laatste artikelen, 'Op kracht van de moraal', over de maatschappelijke acceptatie van homoseksualiteit (opgenomen in *Eigenwaarde als groepsbelang*). Hij beschrijft daarin hoe als deel van dit proces de nadruk kwam te liggen op een presentatie van homoseksuelen als gewone mensen die zich ook duurzaam konden hechten aan anderen en trouw waren aan hun partner. Homo's konden, als gevolg van een snelle emancipatie, gewoon deelnemen aan het maatschappelijk leven 'mits zij een deel van hun persoonlijke leven maar verborgen hielden. Kortom, zij kenden de wereld die hen afwees en behoorden ertoe' (p. 50). En dan vervolgt hij: 'Het onvermijdelijk liegen zal onder homoseksuelen zowel de gevoeligheid voor de motieven van anderen hebben verscherpt, als de gedachte hebben opgeroepen dat juist in wat er verborgen moest blijven hun ware zelf lag.'

Bram had een hekel aan het extravagante anders-zijn van sommige homo's, het nicherige gedrag, hun uitdrukkelijke zelfpresentatie als homo. Hij was zelf een geslaagd voorbeeld van de geïntegreerde homo, 'aan wie je het niet merkte'. Dat vinden mensen prettig, en hijzelf – zo dachten zijn naasten – ook: een acceptabele manier om er mee te leven.

Misschien heeft hij – tot slot van zijn leven – een vollediger beeld willen geven: dat het er bij homo's vaak anders toe gaat in hun erotische bindingen: minder duurzame relaties, meer seksgericht. En zijn angst willen kenbaar maken dat mensen niet echt van homo's houden. In *s-1* laat hij Dieter, zijn Duitse vriend in Parijs, na afloop van de eerder beschreven razzia zeggen: 'Mensen hebben een hekel aan homo's, onthoud dat voor altijd, Bram' (p. 48).

s-1 is een ontmaskering van het beeld van aanvaarding van homoseksualiteit dat hij zelf in zijn sociologisch werk had gegeven, waarvan hij hoopte dat het waar zou zijn, of waar zou worden, een sociaal wensbeeld. De tweespalt in zijn eigen leven – de spanning tussen het behoren tot de gevestigden en het buitenstaander zijn – heeft hij in verschillende genres ondergebracht: de hoop op aanvaarding en zelfaanvaarding, de hoop dat homoseksuelen niet langer maatschappelijke buitenstaander zijn is verwoord in zijn wetenschappelijke sociologische werk. En de zwartere kanten – het uitgestoten zijn, het er niet bij horen – heeft hij uitgewerkt in zijn autobiografische roman. De voorvallen die in *s-1* worden beschreven zijn misschien niet allemaal precies zo gebeurd, maar de thema's zijn waar: zo ervaren, zo gevoeld, op zo'n manier deel uitmakend van zijn sociale en psychische wereld.

De beide kanten van zijn levensverhaal zijn zo in verschillende genres ondergebracht, voor verschillende publieken, met een verschillend oogmerk. Het verhaal over zijn meer verborgen kanten heeft hij ook willen vertellen, en het is een trots boek geworden, een krachtig finaal gebaar. Misschien voelde hij pas de vrijheid in inhoud en vorm toen hij niet lang meer te leven en dus niets meer te verliezen had. En bood het schrijven van dit boek hem een ontsnapping aan het lichamelijk verval, een vitaal verzet tegen een slopende ziekte, door zich een wereld van heroïek en erotiek te scheppen waar zijn eigen leven hem het materiaal voor had geboden.

Literatuur

Bram van Stolk (1995) *s-1*, Amsterdam: Meulenhoff.

Bram van Stolk (1991) *Eigenwaarde als groepsbelang. Sociologische studies naar de dynamiek van zelfwaardering*, Houten:Bohn Stafleu Van Loghum.

Bram van Stolk (1993) 'Bram, let's go', in H. Israëls e.a. (red.), *Over Elias. Herinneringen en anekdotes*, Amsterdam: Het Spinhuis.

Bram van Stolk & Cas Wouters (1983) *Vrouwen in tweestrijd. Tussen thuis en tehuis*, Deventer: Van Loghum Slaterus.

C. Brinkgreve & A.van Stolk (1997) *Van Huis Uit. Een onderzoek naar sociale erfenissen*, Amsterdam: Meulenhoff.

Norbert Elias & John L. Scotson (1976) *De gevestigden en de buitenstaanders*, Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.